

БЕОГРАД У ДЕЛИМА ТИХОМИРА Р. ЂОРЂЕВИЋА

У 1968. години обележена је низом јубиларних чланака и предавања у нашим научним и просветним установама и часописима стогодишњица рођења истакнутог научника Т. Р. Ђорђевића. Тим поводом дата је оцена вредности и значаја његовог научног дела на пољу проучавања наше културне историје. Као резултат сагледавања ширине и комплексности научног стваралаштва овог нашег, у свету цењеног и познатог етнолога, осетила се потреба да се укаже и на његов допринос у проучавању проблема културне историје нашег главног града, Београда.

Мада у својим обимним и комплексним студијама Т. Р. Ђорђевић није посветио посебно дело Београду, он је ипак дао вредне и значајне резултате у проучавању Београда у оквиру Србије као целине, обухватајући га као један од централних жаришта крупних историјских и културних збивања у прошлости Србије. У својим вишетоимним синтетичким и аналитичким студијама: „Из Србије кнеза Милоша“,¹ „Србија пре сто година“,² „Архивска грађа за историју насеља у Србији у време прве владе Кнеза Милоша“ (1815—1839),³ „Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од другог устанка до еснафске уредбе 1847. године“,⁴ „Медицинске прилике у Србији за време владе кнеза Милоша Обреновића (1815—1839)“,⁵ као и у серији књига „Наш народни живот“ (1—10 књига),⁶ Т. Р. Ђорђевић је посветио Београду посебну пажњу, као нашем националном и културном средишту, и центру целокупног културног и политичког живота Србије у прошлости.

Колико је Т. Р. Ђорђевић показивао велико интересовање за Београд и живот његових становника у прошлости најбоље се види из бројних критичких приказа, осврета и систематског проучавања у његово вре-

ме актуелне домаће и стране литературе, која се односила на културне прилике у Београду у ближој и даљој прошлости. Тако је, између осталог, Т. Р. Ђорђевић у „Српском књижевном гласнику“ приказао од дела ове врсте: „Записе старог Београђанина“,⁷ „Београд пре сто година“,⁸ „Како је постао Београд“,⁹ а у „Прилозима за књижевност“ приказао је „Јерменску колонију у Београду“,¹⁰ и „Београд пре двеста година.“¹¹ Осим тога, он је дао и неколико популарних чланака са темама из живота старог Београда и у неким дневним листовима, како би пробудио шире интересовање за прошлост главног града: „Наши стари балови“,¹² „Први клавир у Србији“ и „Конфор у Србији пре сто година“, као и низ других.¹³

У својим комплексним студијама о Србији у 19. веку Т. Р. Ђорђевић је дао целовит приказ Београда у оквиру Србије у београдском пашалуку углавном на основу компилације и систематског повезивања података из путописне литературе и аутентичних архивских извора, којима је допуњавао литературу и проверавао народну традицију, везану за постанак и развој Београда.

I

Говорећи о положају и главним одликама Београда у прошлости, Т. Р. Ђорђевић је дао јединствену слику динамичних етничких, привредноекономских и социјалних прилика у њему уочи и у време ослобођења Србије од Турака. У следећем приказу општег стања и положаја главног града Србије у то доба он, између осталог, каже: „Због свога zgodног положаја и ретких комуникационих услова, Београд је био једно од најважнијих трговачких места на Бал-

канском полуострву. Због тога је... хиљадама људи дошло овде из других градова и настанило се. Најјаче трговачке куће, дућани, магаци и друга трговачка стоваришта били су у Београду... У 16. и 17. веку био је Београд у пуном напону, са јаком трговином и са много странаца, са пуно башта, купатила, каравансераја, са око 12.000 кућа и са 50.000 становника... За време турске владавине, од свију вароши у Србији највећа и најважнија била је Београд... Због ратова у 18. веку, због честих промена управа и због унутрашњих криза, Београд је пред српске устанке био врло опао у сваком погледу. Становништво му је било врло мешовито, највише турско, затим, српско, грчко, цинцарско, јеврејско и циганско. Било је и понешто Јермена, Арнаута и Бугара. Имао је око 3.000 кућа и око 25.000 становника... Он је био средиште управе целокупног Београдског пашалука, „столица паше од три туга,“... Имао је велики град, у коме су били пашини двори, његова свита, послуга, чиновништво и јак гарнизон... Турци су у њему имали четрнаест џамија, а хришћани само једну цркву, која је била онде где је сад Саборна црква („одмах како се попне од Саве горе на затаванак“). Ружица у Доњем Граду била је турска барутана. Јевреји су имали једну синагогу. Подизање Београда за време првог устанка ометено је падом Србије 1813. године...¹⁵

Анализирајући податке из литературе и аутентичних архивских извора о Београду под Турцима и после другог устанка, Т. Р. Ђорђевић је одредио положај и тип, као и опште етничке и етнолошке карактеристике Београда у то доба. Пре свега, проучавајући етничку и демографску структуру Београда уочи и после устанка у Србији као последице општих историјско-политичких прилика на Балкану и у Европи тога доба, Т. Р. Ђорђевић је уочио главне етничке процесе на тлу тадашње Србије, који су одредили етничку и демографску структуру самог Београда, као средишта најпре турске, а затим српске управе. Осим Београда, он је обухватио и шире подручје београдске околине, тзв. београдски округ, уклапајући на тај начин Београд у шире подручје миграционих кретања и етничких процеса на тлу Србије у време турске владавине и после ослобођења.

У својој синтетичкој студији „Из Србије кнеза Милоша“, у одељку о насељима и становништву Србије, Т. Р. Ђорђевић је анализирао поједине фазе етничких процеса у варошима Србије под турском управом и у време ослобођења, међу којима је издвојио Београд као кључну раскрсницу

миграционих и културних кретања на Балкану. Посебно је миграционе процесе у Београду уклапао у оквире проблема балканских миграционих процеса, који су формирали основе етничке структуре главног града Србије, и Србије у целини. У Београд се стекло бројно, етнички врло хетерогено становништво после другог устанка. Осим Турака, као инородно становништво београдско, које је било од знатног утицаја на формирање етничке, демографске и социјално-економске структуре престонице ослобођене Србије Т. Р. Ђорђевић истиче Грке, Цинцаре, Цигане и Јевреје, као старије и млађе досељенике, и од њих знатно малобројније Немце, Јермене, Арбанасе, Чехе и Бугаре.¹⁶ Све ове инородне етничке елементе у популационој структури Београда под Турцима, а касније под српском управом, Т. Р. Ђорђевић је анализирао према њиховој социјално-економској и демографској структури, и њиховим утицајима на формирање београдске вароши у ослобођеној Србији. На тај начин он је дао значајан допринос проучавању савремене етничке, социјално-економске и опште културне структуре Београда.

Формирање појединих градских четврти у старом Београду Т. Р. Ђорђевић је приказао као резултат етничке хетерогености београдске популације, и као последицу конфесионалног састава становништва српске престанице у првој половини 19. века.

Истичући значај груписања етничких целина у Београду према њиховој конфесионалној припадности у периоду турске владавине на Балкану, када се балканско становништво, као и цела Европа тог времена, делило на Хришћане и Мухамеданце, Т. Р. Ђорђевић је посматрао конфесионалне односе у Србији и у Београду, како пре, тако и у време ослобођења, као значајан фактор у формирању етничке структуре и административно-политичке управе у Београду и другим варошима тадашње Србије.¹⁷ Као главне конфесионалне групе у Београду и осталим варошима у унутрашњости Србије он је издвојио мухамеданску, најпре као бројнију, све до ослобођења, а касније као малобројнију; затим, хришћанску, која је постала утицајнија и бројем јача од мухамеданске тек после другог устанка. Од осталих конфесија издвојио је Јевреје, као посебно значајну етничку и конфесионалну групу за економски и културни развој Београда, нарочито у време турске управе. Срби, како каже Т. Р. Ђорђевић, нису били једини хришћани у турском и слободном Београду у првој половини 19. века. Поред њих он је као београдско хришћанско становништво

проучавао Грке, Цинцаре и Јермене, као малобројније, али утицајне хришћанске групе становника, а који су са Србима тада чинили једну, хришћанску заједницу у Београду и осталим тадашњим варошима у Србији. Како он наводи, Грци су у Београду у то време били надмоћнији хришћански слој, па је тада и митрополит био Грк, а и свештенство је било грчко, док је такође, изнад свих осталих, грчко становништво тада представљало економски најјачи слој у Београду.

Према проучавањима Т. Р. Ђорђевића, свака верска заједница у тадашњем Београду представљала је истовремено и административно-управну јединицу, верску општину или „общество“, која је имала одређене задатке и компетенције у области просвете, социјалног старања и религиозног живота Београђана. Утицајни чланови у овим верским општинама били су имућни београдски трговци и занатлије.

Т. Р. Ђорђевић прати развој београдске општине од почетка 18. века па до њеног уклапања у административно-управну јединицу кнез Милошеве Србије. О томе он пише следеће: „Иако је историја Србије у другој половини 18. и почетком 19. века била врло бурна, и ако је Београд за то време претрпео огромних промена, и најзад, 1813. године готово остао без хришћанског становништва, ипак се, одмах после ослобођења под кнезом Милошем јавља формирана „общтина београдска“ или „общество београдско“, и то не као установа коју би стварала каква власт, већ као појав који се јавља сам од себе. Београдски варошани, било да су се враћали из емиграције, било да су били нови досељеници, били су се свикли на општинско варошко уређење, и кад су се нашли у Београду, они су га сами створили, јер за другачије уређење нису знали...“

Пратећи даљи развитак и функције београдске општине у периоду учвршћивања српске државне власти у ослобођеној Србији под кнезом Милошем, почев од „варошког кнеза Николче до Стојана Бакалина“, Т. Р. Ђорђевић уочава као нов моменат „мешање државне власти“ у послове београдске црквене општине, која је у новим историјско-политичким условима и друштвено-економским приликама представљала преживелу друштвену и административно-управну установу у периоду наглог успона и развоја престонице ослобођене Србије. То је на крају довело до утапања, „саображавања“ традиционалне београдске црквене општине у нов административно-управни орган, који постаје на крају само

„надлештво, претрпевши још веће измене наредбама одозго.“

Оваквим својим анализама и запажањима Т. Р. Ђорђевић је истакао конфесију као значајан социјални, економски и културни фактор у процесу формирања српске државне управе у Србији у првој половини 19. века. Пре свега, он је повезао почетке административне управе у ослобођеној Србији за традицију архаичне установе „општине“ код Срба, која се у периоду турске владавине сачувала у форми конфесионалне, српске црквене општине, дајући основе и за прво административно управно уређење Београда у ослобођеној Србији за време владе кнеза Милоша.

II

Привредна и социјално-економска структура Београда у делима Т. Р. Ђорђевића приказана је у оквиру развика Србије у целини у условима турске, и касније, српске управе у првој половини 19. века. Употпуњавајући знања о овоме, Т. Р. Ђорђевић се користио богатом архивском грађом о привредним и друштвеним приликама у Србији уочи ослобођења, и у доба кнеза Милоша.

Говорећи о значају и положају Београда као привредног и економског средишта Србије, и као значајног балканског тржишта у прошлости, он је истакао посебно улогу комуникација у развоју привредне и социјално-економске структуре Београда у ближој и у даљој прошлости. О томе он саопштава следеће:

„Путови су у почетку владе кнеза Милоша били... рђави. Стари римски, српски и путеви који су грађени за време аустријске окупације били су већ одавно уништени и упропашћени... У то доба су у Србији била два главна пута којима се могло ићи колима: први је ишао од Београда, уз Саву до Шапца, па преко Мачве на Дрину и уз Дрину до Зворника; други је водио од Београда на Гроцку, Хасан Пашину Паланку, Јагодину, Ђуприју, Параћин, за Ниш... Даље, од Београда до Ваљева, идући од Палежа уз Колубару, и најзад, за невољу могло се отићи колима преко Крагујевца и Чачка чак до Ужица. Остали путеви... били су... рђави...“¹⁸

Т. Р. Ђорђевић извештава да су због оваквих прилика на путевима „под кнезом Милошем врло честе наредбе о грађењу путева“, и као пример наводи кнежеву наредбу да се „до Београда пут добро искрчи и уравни, да могу кола слободно до Београда проћи“. Осим тога, он наводи и примере ка-

ко су општи политички односи и историјски догађаји у Европи у прошлости утицали и на развијање комуникација у Србији и на Балкану, које су Београд повезивале са унутрашњошћу: тако је, између осталог навео и податке о томе да је Аустрија, уочи рата Русије са Турском, желећи да обезбеди поштански саобраћај, предложила кнезу Милошу да аустријска пошта, која је дотле ишла преко Ердеља, иде од Беча до Цариграда преко Србије, што је кнез одобрио, тако да је ова поштанска комуникација отпочела већ 1828.

Т. Р. Ђорђевић даље указује такође и на развој саобраћајне терминологије и технологије саобраћаја у време кнеза Милоша, које се посебно развијају у Београду као комуникационом средишту Србије. Тако он нпр. наводи да су се путеви који су грађени под кнезом Милошем у Србији, а који су везивали Европу са унутрашњошћу српске земље, за разлику од старих путева, називали „крченици“, чије име у основи показује да су се они морали крчити кроз шумљене и непроходне пределе у унутрашњости идући ка Београду и кроз остале крајеве Србије. Како он даље наводи, и саобраћајна средства у Београду и Србији у то време били су врло неразвијени: кола тада нигде није било по путевима, сем у равној Мачви и у пожаревачкој околини, а у волујским колима превозили су се врло ретко људи, најчешће еспап, роба, и као реткост наводи да су се у волујским колима нпр. превозиле тада, „и крупне госпође, као што су Књагиња Љубица и госпођа Томанија Јеврема Обреновића“, и то само у Београду и у Шапцу. Као пример он такође наводи још и то да је и харем Марашли Али паше испраћен 1821. године из Београда „на шест кочија и осамнаест волујских кола“. Иначе, по друмовима према Београду виђала су се понека товарна кола, примитивна, сва од дрвета, са волујском или бивољом запрегом, прекривена у кишним данима асурама. У то време су у Србији коњи ретко презани у кола, а иначе су служили искључиво за друмски саобраћај као јахаћа запрега: и сам кнез Милош путовао је на коњу, док су само једне лаке каруце ишле за њим, за случај заклона од кише. Како саопштава Т. Р. Ђорђевић, чак и 1837. године каруце су у Београду имали само митрополит и Јеврем Обреновић, и понеки од грађана вишег сталеза. На коњима су путовали и сви домаћи и страни путници из унутрашњости, или из иностранства у Београд. (Нпр. Пирх, Хердер и др.). На београдском пазару се тада гдешто могла срести и понека поворка натоварених камила, најчешће до-

вођених са југа, са дењковима памука и сафтијана.¹⁹

У неким изузетним приликама као транспортно средство у Београду и унутрашњости Србије, Т. Р. Ђорђевић наводи платнену носиљку, „палу“, разапету између два коња, на чему је био пренет и рањени кнез Милош из Ужица у Београд.

Курирски и поштански саобраћај су, према наводима Т. Р. Ђорђевића, у то време обављали углавном „татари“, турски и српски, због којих су биле подигнуте на друмовима „мезулане“ ради смене коња дуж свих главнијих комуникација ка Београду. Татари су одржавали везу између паше београдског и Цариграда, и између паше београдског и кнеза Милоша, као и између кнеза Милоша у Београду и нахијских кнезова у Србији. Прва пошта је, према његовим наводима, отворена у Београду тек 1840. године. Као и на друмовима, и по варошима у унутрашњости Србије, и у Београду су механе, ханови и крчме служили за потребе путника и саобраћаја, који је у Београду у то време био веома жив.

Посебну пажњу Т. Р. Ђорђевић је поклатио значају Београда као комуникационе раскрснице не само друмског, него и воденог саобраћаја, који се преко Београда вршио Дунавом и Савом са суседним крајевима Србије и заграничних области држава. Дунавом је Београд био везан, преко Голупца, Кладова и Пореча, за Ђердап, а преко ђердапског теснаца за Оршаву, комуницирајући са Аустријом и Влашком. Водени саобраћај имао је посебан значај за развој и цветање трговине у Београду под турском управом у 19. веку. Као речна саобраћајна средства, која су се могла срести у старим београдским пристаништима и по околним обалама Саве и Дунава, били су „чамови“, лађе, којима се у Београду довозила дрвена грађа, затим, лађе зване „соларице“, за транспорт соли, као важног трговачког артикла. За време кнеза Милоша Београд није био главно средиште речног пловидбе у Србији, него Милановац, односно раније Пореч: у литератури и у архивским изворима наводи се да је у то време сам Милановац имао стотину лађа, док су Београд и Смедерево бројали по тридесет. Како наводи Т. Р. Ђорђевић, у то време су српске лађе пловиле од ушћа Дрине па до Цариграда. Оснивање паробродарских компанија за развој паробродског саобраћаја започето је у Београду 1847. године, а оснивала их је и Србија и Аустрија. Али, пловидба паробродима Савом почела је нешто касније него на Дунаву, тек 1848, када је из Београда уз Саву отпловио до Сиска први аустријски пароброд. И за Београђа-

не, као и за становнике из унутрашњости, пароброд је у то време представљао велику сензацију.

Између осталог, Т. Р. Ђорђевић је на основу података које пружа путописна грађа, дао веома живу слику главних и споредних друмова који су у доба кнеза Милоша водили ка Београду, и безбедности ових друмова у време развијене друмске хајдучије.

Комуникације су, према схватањима Т. Р. Ђорђевића, један од главних фактора у развоју привреде и читавог економског живота Београда, како под турском управом, тако и после ослобођења. У Београду се стицала врло разнолика роба: на његове тргове долазили су у првом реду ратарски и сточарски производи, пошто је Србија у то време била земљорадничко-сточарско подручје Балканског полуострва. Нарочито је била развијена трговина житом и стоком, којом су се бавили сви крупнији београдски трговци и имућнији грађани, а међу њима и сам кнез Милош. Т. Р. Ђорђевић напомиње да је и трговину у Београду, као и у унутрашњости Србије, кнез Милош ограничавао разним наредбама (издавањем тзв. „пасоша“ од нахијских судова или Магистрата). Београд је у то време био средиште како извозне, тако и увозне трговине, а посебно локалне трговине. Као најглавније тадашње извозне артикле Т. Р. Ђорђевић наводи: свиње, рогату марву, ситну стоку које су извозили трговци за Аустрију, Босну и Херцеговину; ситну стоку (овце, козе) трговци су највише извозили у Турску. Осим стоке, главни извозни артикли за Бугарску и Аустрију били су: коже, вуна, а у Турску масло, лој, рогови, мед, восак, дрва и свила.

Како описује Т. Р. Ђорђевић, Београд је био такође и центар увозне трговине за Србију, нарочито из Босне и Аустрије: „С пролећа, чим би се отворила пловидба“, наводи он на једном месту, „био је Лиман под Београдом пун босанских лађа, на којима су доношене Уном и Савом пресне јабуке, крушке (тутлије), суве шљиве, пекмез, у дугачким фучијама, мед и брезове метле. Све су ове ствари биле са спахилука босанских бегова и спахија, и продаване су на ђутуре, јер су бегови и спахије продавање на крчму сматрали испод свог достојанства...“ Из јужне и Старе Србије у Београд су пристизале кујунџијске израђевине (из Приштине и Јањева), метална звона за стоку, улари и ужа свих врста, као и остале израђевине од конопље и козине (мутавџијски производи), покровци, вреће, зобнице, које су се извозиле и даље у Аустрију. Из Аустрије у Србију се преко Београ-

да стицала углавном колонијална роба; кафа, стакларија, боје, грнчарија, оружје и муниција, вунене и ланене тканине, платно и платнене тканине, гвожђе, а долазила је преко Трста сувим до Љубљане, а одатле Савом до Београда. Осим из Аустрије, у Београд је пристизала још и роба из Бугарске и Румуније (пиринач, сукно), из Баната и Мађарске (пшеница, пшенично брашно, вино и пештански бурмут), из Срема (зејтин), из Турске (бољи дуван), итд.

Унутрашња трговина Београда са околином није била много развијена: луч и катран, пиће, надгробно камење, стока, брашно, свеже месо, жито, поврће и остале животне намирнице, доношени су из села у околини, или из унутрашњости, из крајева у којима је било тих производа. Поменути су у многим путописима чувени дућани београдске чаршије, у којима су се снабдевали грађани и сељаци из Београда и београдске околине, као и силне таксе, плаћања „ђумрука чаршијског“ који је био обавезан за сваког продавца.

Са развојем трговине, дошло је и до трвења између сеоских и варошких трговаца, што се одразило и у наредбама кнеза Милоша којима су били обухваћени и београдски трговци и дућанџије, о чему Т. Р. Ђорђевић наводи низ архивских података.¹⁹

Као једну од посебних карактеристика београдског привредног и социјално-економског развоја Т. Р. Ђорђевић је проучио занате и њихове еснафске организације у Србији, чије је средиште било у Београду. Њима је он посветио и посебну студију, укључујући београдску занатску производњу у занатску производњу Србије у целини, и проучавајући их на основу аутентичних архивских извора из прве половине 19. века. Готово половина обухваћеног архивског материјала у студији о развоју заната у Србији односила се на Београд и његову околину. Обухватајући Београд као центар варошких заната у ослобођеној Србији после другог устанка, он на једном месту о томе каже: „Београд, који је у 16. и 17. веку у пуном напону и процвату... са јаким трговином и развијеним занатима, због ратова у 18. и 19. веку, због честих расељавања и промена господара, страшно је опао...“²⁰ После ослобођења под кнезом Милошем, вароши су истина „силно коракнуле“, али је тај напредак, како он истиче, „створила трговина, а не занати...“ О Београду као центру занатства обновљене Србије, Т. Р. Ђорђевић је дао посебан закључак: „Центар заната, занатског промета и занатлијског живота био је Београд, стародревни град, и највећа варош тадашње Србије, најјача трговачка тачка и средиште

турских области. У њему је највише и најразличитијих заната. Он је, у погледу заната, управо све и сва. На граници и на ударцу средњоевропске културе, он је први почео и долазити у додир са њом, па и са њеним занатима. У њему се јавља протест противу странаца занатлија, он се и најупорније бори против њих, али им он први и подлеже. Он има најбоље занатско уређење, он први и највише ради на реформама заната и еснафа. Друге су вароши имале у погледу заната сасвим безначајну вредност.²¹

Говорећи о развоју и преображају заната у Београду и Србији у време ослобођења, за владе Кнеза Милоша, између осталог он каже: „Старим занатлијама није остајало ништа друго до да постепено вену и ишчежавају...“ Он такође наводи и примере жалби чланова разних занатских еснафа у Београду београдском Магистрату због тешког положаја неких занатлија, у којима се каже да је „већа част од тог еснафа са свим упропашћена и већ из числа нашег избрисана, сирјеч од шездесет и неколико мајстора само нас је седамнаест остало, који се још мало колебамо, те се заната и посла нашег којекако придржавамо, а остали сви, не имајући посла ни користи од заната свог, принуђени смо били оканути га се и од другог рада, а понајвише од наднице, претрудно и оскудно себе и фамилије своје одржавати.“ Анализирајући даље узроке опадања неких старих, а нагле појаве и цветања неких нових заната, Т. Р. Ђорђевић је истакао улогу нових историјско-политичких и социјално-економских фактора у развоју Србије после другог устанка, који су довели до наглих промена у производњи и начину живота становника главног града и осталих вароши тадашње Србије: „са стране је почела да се доноси готова роба... били су поколебани односи између заната... јавила се несолидна конкуренција... многобројне њихове жалбе и молбе“, итд. — Т. Р. Ђорђевић све ово сматра само одразом једне кризе, „једне јасне истине.“

Анализу заната, односе занатлија и еснафа у Београду, Т. Р. Ђорђевић је вршио према етничкој, социјалној и економској структури занатских произвођача у појединим етапама и преломним периодима у развоју заната у Београду и читавој Србији, како пре, тако и после ослобођења од турске управе. Он је посебно истакао утицај турског и старог српског државног законодавства на развој заната у Београду и у Србији. Анализом аутентичних архивских извора, којима је употпунио и обогатио литературу ове врсте, Т. Р. Ђорђевић

је посебно проучио Турке као занатлије у Београду и Србији, и привилегије које су имали у избору заната и занатској пракси, а посебно о неким врстама забрана и подела заната по конфесионалној структури и етничкој припадности становништва Србије и Београда: Срби у Београду и осталим варошима Србије нису нпр. смели да буду налбанти, табаци, сарачи, казаси, а такође ни бербери, ни папуције, све док није почела нагло слабити турска премоћ у привредном животу Србије у оквиру београдског пашалука. Као привилеговане занатлије, Турци су већином били у Београду и варошима туфегџије, екмекџије, терзије, бербери, док никада нису били нпр. ћурџије и сл. Тек после ослобођења Београда, Турци су се почели изједначавати са Србима и осталим хришћанима у занатским занимањима. Отада се у Београду јављају и мешовити српско-турски еснафи, о чему Т. Р. Ђорђевић наводи примере из архивских извора. Са исељавањем Турака из Београда запажа се да су некадашње турске занате били преузели Београђани, Срби и становници других народности, о чему он такође наводи низ примера.

Т. Р. Ђорђевић посебно издваја групу тзв. „хришћанских заната“ у Београду, а као хришћане занатлије истиче Србе, Грке, Цинцаре и Јермене Београђане. Свакој од ових конфесионалних и етничких група он налази и занимања по којима су били као занатлије чувени и ван Београда, нарочито Грци, Цинцари и Јермени, који су у тадашњем Београду били носиоци старих балканских заната.

Придолазак и колонизација разнородног становништва у Београду изван граница Србије, из Аустрије, Румуније, Мађарске, а посебно из српских области под турском управом, у ослобођену Србију и Београд под управом кнеза Милоша, Т. Р. Ђорђевић посматра као преломну прекретницу у целокупном социјалном, економском и културном животу Београда и Србије: сви ови нови становници, каже он, собом у првом реду доносе нове врсте заната и разних занимања (долазе као пекари, снајдери, зидари, шустери, ледери, књиговесци, књигопродавци, звоноливци, словоливци, итд.). Овај моменат Т. Р. Ђорђевић истиче и као почетак прилагођавања старих београдских заната новим социјално-економским потребама београдских становника, као одраз нових потреба варошког становништва у ослобођеној Србији, и као пример наводи архивске изворе који говоре о преласку неких београдских папуџија на нову врсту заната, на израду „немачке обуће“, и слично.

Према историјским изворима и литератури, коју наводи Т. Р. Ђорђевић, Београд је био средиште Јевреја и јеврејских занатлија у Србији, као и јеврејских трговаца, којих је тада у њему било више него у свим осталим варошима ослобођене Србије. Као занатлије они су радили старе балканске занате: били су бакали, механције, габелције, тутунције, терзије, казаси, тењеџије, телали, сарафи и сл. Међу београдским Јеврејима занатлијама Т. Р. Ђорђевић налази и дошљаке из новијег времена, који су били уједно и носиоци неких нових заната (шнајдерског, шустерског, еполетарског, и сл.). Како су ови београдски Јевреји били ван еснафа, били су конкуренти српским занатлијама.

Као београдске занатлије из времена кнеза Милоша. Т. Р. Ђорђевић посебно издваја Цигане, који се јављају као носиоци неких специфичних старих хришћанских и муслиманских заната: ковачког, свирачког, корпарског и коритарског, и сл. И они су такође били ван еснафа, што је Т. Р. Ђорђевић констатовао на основу бројних жалби београдских еснафа против ових бесправних занатлија. У Београду се у то време у актима српске администрације, како то запажа Т. Р. Ђорђевић, јављају и печалбари као београдске сезонске занатлије, као и трговци печалбари (као: дунђери, живописци, мутавције, бардагције, кујунције, калајџије, и др.) који имају посебан утицај на развој неких заната у ослобођеном Београду, као и у Србији.

Посебан значај проучавања Т. Р. Ђорђевића је управо у проучавању организације еснафа као радних организација, о којима пре њега готово се није ништа, или се врло мало знало. Он је еснафе посматрао као архаичне установе које су се нарочито очувале у Београду, а посебно се интересовао за процес њихове трансформације у модерну радну организацију у Србији. У својој анализи еснафске организације и прве еснафске уредбе у Србији 1847. године, Т. Р. Ђорђевић је изнео бројне податке и о београдским „устабашама“, „чаушима“, калфама и шегртима, београдском еснафском суду, еснафским скуповима, печатима, кутијама (касама), посматрајући увек еснаф као једну специфичну социјалну установу.

III

Антропологеографске и етнолошке карактеристике Београда уочи и после првог и другог устанка Т. Р. Ђорђевић је изнео веома живо, упечатљиво, пружајући слику његовог динамичног развоја, како под тур-

ском управом, тако и у периоду учвршћивања српске власти и стварања слободне српске државе.

Уклапајући у једну целину парцијалне податке о Београду и његовом становништву под турском управом, који су му били приступачни у тадашњој литератури, и допуњавајући их аутентичном архивском грађом, коју је први користио и приказао, Т. Р. Ђорђевић је одредио положај и тип, као и опште етничке, демографске и културне карактеристике Београда уочи првог устанка и у време кнез Милошеве владавине. Београд се, како он приказује, у периоду турске владавине формирао као „варош“ и „град“, односно као главно варошко насеље у Србији, по типу оријентално, а које се развијало поред других мањих варошких насеља у Србији, Смедерева, Шапца, Ужица и Сокола.²²

У Београду су се уочи и непосредно после другог устанка могле видети неугледне и збијене куће, „у којима је живела само по једна фамилија“, а које су се низале дуж једне главне, доста широке улице, којом је обично пролазио главни друм. Куће су се налазиле са обе стране неправилних, кривудавих сокака и ћор-сокака, постављене на оријентални начин, „окренуте леђима на улицу, а лицем и прозорима окренуте дворишту“. Ретко је која кућа тада имала прозоре према улици, а и тада су ови прозори морали имати густе решетке.

Као тип куће у овом старом турском Београду Т. Р. Ђорђевић приказује кућу „бондрукару“ или „чатмару“, дајући уједно и опис технике грађења ових кућа: скелет куће је прављен од греда, између којих су ређане цигле и ћерпич, или „чатма“, „те су им зидови били дебели за ширину цигле“, а олепљиване су земљом и споља кречене. Кровни покривач ових кућа био је од црепа, ћерамиде, а ретко где и од сламе. Ове најстарије варошке куће биле су ниске, а по кроју и величини биле су готово све једнаке.

Т. Р. Ђорђевић је истакао да су се, према старим описима и очуваним примерима, куће у старом, турском Београду, разликовале према социјалном положају и економском стању власника, као и да су делови куће имали оријенталну терминологију и унутрашњи распоред: куће виђених и имућнијих грађана, Турака и хришћана, биле су нешто уздигнуте од земље са неколико камених или дрвених басемака, преко којих се улазило, као на главни улаз, у „ћошку“, која је била отворена, или прозорима затворена, а одакле се улазило у „собе“. Свака кућа је имала такође и „из-

лаз“, т.ј. задња врата, која су служила за кућне потребе.

Унутрашњи уређај (ентеријер) ових старих београдских, варошких кућа из времена турске владавине, Т. Р. Ђорђевић је описао са доста етнографских детаља. Према његовим описима и реконструкцији ентеријера варошких кућа на основу литературе и архивске грађе, собе су биле врло светле, јер су имале доста прозора, који су често у њима заузимали и читаве зидове. Завеса на прозорима у то време још није било, а прозори који су гледали на улици ноћу су се затварали „капцима“ од дасака, док су они који су гледали у двориште, остајали онако како су били и преко дана.

И у погледу унутрашњег уређења куће Т. Р. Ђорђевић је запазио главније диференцијације према социјално-економском положају становника старог, турског Београда. Тако нпр. прозорско стакло у то време било је велика реткост и то само у кућама богатих и отмених грађана, а после ослобођења Србије било их је на кућама кнеза Милоша и његове браће, који су у кад би се разбила, слали у Земун да се поправе, или је, ради оправке, позиван мајстор из Земуна. Иначе је свуда уместо прозорског стакла служила хартија „пенцерлија“. „Патос“, под у кући у то време био је само „у бољим кућама“, имућнијих Београђана, од дасака и подељен обично на два дела, на оријенталан начин: на издигнут, већи део, који је био застрвен ћилимима, а по коме се увече простирала постеља (душек, јорган, ћилими и јастуци), а дању се смештала у нарочито за то грађене „долапе“ у зиду собе; на други део, нижи, који је био према вратима, и служио за остављање обуће, јер се на узвишење пода прелазило само у чарапама. Кревета у собама није било, па је и сам кнез Милош 1834. године спавао на патосу, на оријенталан начин.²³

Осим долапа за постељу, који су често били украшени дрворезом, изнад прозора су били „рафови“, полица за посуђе, („саанове“, „калајлије“, „тепсије“ и друге металне посуде), а на зиду, између прозора и собне земљане „фуруне“, стајале су обично „чивије“ за вешање пешкира. Поред овога, дуж зидова, „уз дувар“ су били поређани „миндерлуци“, покривени ћилимима, на којима су стајали наслоњени и поређани један уз други, јастуци напуњени сламом. Тада је ретко где у кући било огледала, као украса, а ван Београда по унутрашњости, она су била још увек непознат део покућства.

У сиромашнијим београдским кућама из тог времена, под је био од цигле, или од

набијене земље, понекад премазиване сточном балегом да се не осипа и не круни, а застирао се обично асурама. Често су код сиромашнијих просторије у кући биле без застирки на поду. За ове старе „турске“ куће у Београду били су, према Т. Р. Ђорђевићу, карактеристични „тавани“, који су, према саопштењима савременика писаца и путника били дрвени, од обичних дасака код сиромашнијих, а украшени резбаријом на средини, код имућнијих. Тадашњи мајстори градитељи у Србији нису знали да направе другачије таванице. Т. Р. Ђорђевић саопштава да је кнез Милош за грађење „штокатора“ доводио иностране зидаре, мајсторе Талијане.²⁴

Од споредних просторија ових старих варошких кућа оријенталног типа, био је карактеристичан „амамџик“, мала просторија иза собне пећи, која је служила за купање и умивање, односно за основне хигијенске потребе.

Осветљавање просторија у Београду у турско време обезбеђивале су свеће „лојанице“ и луч све до 1841. године, када је ушла у употребу „миликхерц свећа“, фабричке израде.²⁵

Уопште, за време турске владавине у Београду у градским кућама је покућанство било, према саопштењу Т. Р. Ђорђевића, врло оскудно: столова и столица није било по собама чак ни кнежевог конака, сем у канцеларијама. Није било такође ни скупоценог посуђа у имућнијим кућама, па се чак и у двору кнеза Милоша јело из бакарних и калајних тањира, виљушака од калаја и гвозђа, а у имућнијим београдским кућама јело се из дрвених тањира, које су израђивали Цигани коритари. Прве „пештанске“ шарене кашике биле су тада ретке у имућнијим београдским кућама и сматрале су се за луксуз.²⁶

Као градско насеље Београд је у турско време, и дуго после ослобођења, имао све одлике оријенталне вароши, како по типовима кућа, тако и по распореду и начину груписања кућа и формирања појединих делова вароши. Као једну од карактеристичних појава Т. Р. Ђорђевић наводи београдске и уопште тадашње варошке „авлије“, дворишта, која су била „ограђена високом, блатом олепљеним плотом или зидом“, кроз који се улазило на „велику“ дворишну капију од дасака, на којој се налазио прорез на једном крилу, који је служио као пролаз за пешаке, тзв. „капиџик“, док се цела капија отварала само за кола и уношење крупних предмета. Авлија се делила на два дела: на „демир авлију“, спољно двориште одмах иза капије, са зградама за послугу, и „харем авлију“, у

коју се улазило кроз демир авлију, и у којој је била кућа за становање женске чељади и башта око ње, пуна цвећа, са „османлуцима“. Т. Р. Ђорђевић посебно истиче као карактеристичан систем комуникација дворишта, „харем авлија“, које су све међусобно биле повезане „капицицима“, кроз које се пролазило ван улица у суседне авлије, углавном одређеним за пролаз женског света. Т. Р. Ђорђевић наводи да је из литературе познато да су кроз ове капицике умакли турски хареми у град неопажено за време бомбардовања Београда.²⁷

Изглед београдске чаршије Т. Р. Ђорђевић је приказао као низ дућана у главној улици, који су као и у осталим турским варошима, били збијени, ниски, напред са испуштеним кровом и са широким ћепенцима, да би се могло боље видети чега све има у њима. Осим дућана, у београдској чаршији било је још и ханова, механа и кавана, које су служиле као свратиште за путнике. По изгледу ханови су били широке зидане зграде са једном просторијом у којој се могао сместити повећи број људи и стоке, а личили су на ханове у осталим варошима Србије и у Турској тога времена. Унутрашњост главне просторије у хану састојала се од огњишта уздигнутог на средини, и од уза зид унаоколо поређаних једноставних кревета, „ћошки“, застрвених асурама, за ноћивање путника. Иза сваког кревета налазио се празан простор са јаслама поред зида, где је сваки путник могао да смести своју стоку. Механе као свратишта за путнике разликовале су се од ханова по томе што су имале засебно штале за стоку. „Каване“ су биле ниски и мрачни дућани са миндерлуцима око зидова, застрвеним асурама и „сеадама“ за седење гостију, који су пушили на дуге „чибуке“ и пили каву, коју је механџија кувао у одаку или на мангалу, а служио на металним „зарфовима“ у „филџанима“. По турском обичају увек је у кавани била тишина, „а чуо би се само глас онога који би нешто казивао . . . . Тихо, тромо и лењо проводили су Турци у овим каванама највећи део живота“.²⁸

Београд и Шабац издвајали су се од осталих турских вароши у Србији и у томе што је у њима било „магаза“ на Сави за смештај соли и друге робе.

Због претежно дрвене конструкције, београдске куће, као и куће по осталим варошима Србије у турско време, биле су изложене честим пожарима, против којих се касније у ослобођеној Србији обезбеђивао град „уредбом за гашење пожара“, коју је издао кнез Милош.²⁹

У хигијенском погледу, дрвена конструкција ових старих београдских кућа била је такође неповољна: оне су биле препуне гамади (стеница, бува и других инсеката). Такво стање трајало је дуго још после одласка Турака, па је записано да чак ни сам кнез Милош није имао мира од њих, па је поручивао и добијао разна средства против гамади: тако му је и Сулејман бег Јарић слао „неку земљу у коју се ставља креч да се стенице утамане.“ Путници и путописци из тог времена су се такође жалили на стенице и буве, па су због тога за њих српске власти морале да на угроженим местима граде нарочите колибе за преноћиште.³⁰

У својој студији „Из Србије кнеза Милоша“ (Културне прилике), Т. Р. Ђорђевић је опширно приказао остале елементе материјалне културе, како сеоског, тако и варошког становништва, па између осталог он се освртао често и на Београд и његово становништво у погледу начина и врсте исхране и ношње.

Обухватајући Београд заједно са осталим варошима у Србији у време кнез Милошеве управе, Т. Р. Ђорђевић је извршио најпре социјално-економску, а затим етничку диференцијацију варошког становништва у начину исхране и одевања. Он је закључио да се и „по варошима сиротиња хранила као и по селима“, као и да су, између осталог, „телећину Београђани морали набављати из Земуна, јер се у Србији телад није клала“, а да се и у варошима „преко зиме јело конзервирано месо и сланина, а у посне дане конзервирана риба.“ Европска јела у турском Београду, па чак и после ослобођења Србије, дуже времена била су непозната, о чему Т. Р. Ђорђевић налази сликовиту потврду у Стеријиној комедији „Београд некад и сад“ која приказује оно време када се у Београду није знало за кафу са млеком. Он наводи и податке о томе да се у Београду тек 1823. године појавиле „земичке“, када је дошао први пекар из Земуна у Београд. Изузетак је чинила кухиња у неким имућним београдским трговачким и чиновничким породицама после другог устанка; чак ни исхрана кнеза Милоша и виђенијих људи уз кнеза није се много разликовала од народне.³¹

О овоме Т. Р. Ђорђевић даје сликовит опис једног страног путописца који је кроз Србију пропутовао после другог устанка и забележио о исхрани нека своја запажања, која се између осталог односе и на кнежеву исхрану и исхрану српског народа у то време. „Са кнежевом кујном“, према опису тог странца, „не би се задовољио ни имућнији немачки занатлија. Јела су била

не само скоро сувише проста, већ справљена по српском укусу једва су се могла јести. О строгим српским постовима, који су испуњавали око двадесет недеља годишње, био је бели пасуљ обично и најомиљеније јело, које је само с времена на време замењивало сочиво или кисео купус. Све је међутим било тако заљућено и белим и црним луком тако зачињено да је требало имати нарочити, од детињства за то навикнут стомак, да би се овакво јело могло поднети и пробавити. Чиновници су често, кад би их кнез на ручак позвао уздисали за својим изгубљеним лепим ручковима, волели су да једу и у рђавим... механама него за кнежевско-српском дворском трпезом. Никаквог сјаја није било, обично порцеланско посуђе, једна ракија да се добије апетит, а после ручка црна кафа... вино кнежевске трпезе било је обично овоземаљско вино и кад би се пило трнули би зуби од његове киселине... Кнежев кувар изгледа... као касапски калфа, који чак и дроб од закраних животиња чисти: у широким српским чакширама, које су се сјајале од масти, са прљавом плавом кецељом, старим масним фесом на глави испод кога увек цури зној, са високо засуканим рукавима и страшним ножем и зубима, он је врло вешто рукама черечио живину употребљавајући нож само за сечење крупних костију. Цепну је мараму из економије употребљавао као салвету... виљушку су му увек замењивали прсти; њима је он не само слагао месо у крупном незграпном комађу, већ је на исти начин спремао и поврће. Ко би само једанпут видео овог уметника у његовој улози изгубио би сваки апетит...³²

Постепено је и кнез Милош мењао навике у погледу примања европске културе уопште, а посебно исхране, тако да се на кнежевој трпези касније јављају и европска супа и друга европска јела, која су у вишим круговима и богатијим породицама још увек значили само јело у изузетним приликама, нпр. за децу, госте, болеснике и сл. Али, кнез и већина старијих угледних Београђана остајали су верни народној исхрани, „гибаници, чорби, паприкашу, киселом купусу и ђебапу“, која је носила обележја балканске кухиње. У Београду се, као и у другим варошима на Балкану за време турске владавине, доста трошила алва, рахатлокум, разне врсте шећера и слатких напитака, а посебно воће. Од пића дуго после одласка Турака Београђани су трошили ове оријенталне напитке и посластице, а уз то и стара српска домаћа вина, мекану шљивовицу, грејану и слаћену медом, или хладну. Пиво је у Београду почело

да се преноси као пиће из Земуна, и први пут је точено тек 1834.

У погледу ношње, београдско становништво се све до другог устанка строго издвајало од сеоског, а тада, услед наглих етничких и социјално-економских промена, продирали су елементи градске ношње у сеоско, народно одело, и обрнуто: у ношњи варошана били су присутни бројни елементи сеоске ношње. Користећи податке из литературе и архивских извора, Т. Р. Ђорђевић је реконструисао основне типове београдске градске ношње и варошке ношње у Србији после другог устанка, пружајући истовремено и компаративну грађу о ношњи из доба првог устанка. Приказујући одело српских устаника под Карађорђем и одело угледних људи у варошима Србије после другог устанка,³³ Т. Р. Ђорђевић је издвојио два типа мушке варошке ношње, у којој је београдска ношња заузимала прво место. Први, старији тип ношње, према њему, била је она мушка ношња у којој су биле карактеристичне капе „дињаре“, „дињарлије“, или фес, са шалом омотаним око капе, што се сматрало „врхунцем елеганције“, а нашта су Турци нерадо гледали; затим, као део ове старије мушке ношње, Т. Р. Ђорђевић наводи дуге, везене златом кошуље, широких рукава, и преко ње ношену антерију од шарене материје, са свиленим појасом, а преко свега овога обучено „ћурче“, кратак мушки хаљетак, или „гуњ“ са рукавима, који су неки у Београду називали још и „копораном“; и најзад, „димије“ или „шалваре“, као мушки зимски део одеће, уз које су се носиле беле чарапе и црвене „јеменије“. Као други тип старинске варошке мушке ношње, која је била уобичајена и у Београду, Т. Р. Ђорђевић описује одело у коме карактеристичан хаљетак представља мушки „јелек“ од мрког сомота, без рукава, ишаран златним ширитима, нарочито око врата, или јелек од ишараног ширитима „катуна“ са уским рукавима, који су се око руке закопчавали. Као други карактеристичан хаљетак у овом типу старинског варошког одела Т. Р. Ђорђевић описује дугачку мушку хаљину од шареног катуна, преклопљену на грудима, са широким рукавима, при дну разрезаним и копчама украшеним, преко које се опасивао „силав“ у коме су се носили заденути пиштољи, ханџар и „арбија“, и који је био украшен још и обешеним предметима за подмазивање оружја. Силав се препасивао широким шареним шалом. Преко свега овога мушкарци варошани облачили су „дубе“ без рукава, дугачко, од зелене или плаве чохе, опточено гајтанима и сребром или златом. Уз ове горње хаљетке носиле су се

старинске плаве чохане чакшире са широким туром и тесним ногавицама, закопчане густим низом копчи дуж листова од ногу.

Овако су изгледали Београђани свечано обучени.

Београђанке су, према Т. Р. Ђорђевићу, носиле на глави фес са свиленом кићанком, који је код имућних жена био прекривен дукатима, бисером и златом, тзв. „тепелук“, а око феса су омотавале везену златом и бисером мараму, звану „бареш“. Осим тога, жене су главу украшавале и низама дуката око оплетене косе око феса, а око врата су се китиле „низама“ дуката или бисера. Од одела жене су облачиле „кошуљу“ везену златом, са широким рукавима, а преко ње „антерију“ са рукавима, препасану шареним свиленим појасом са „пафтама“ (металним копчама). Као женски замски свечани хаљетак Београђанке су облачиле „бунду“, а лети „либаде“ од атласа везено, или без веза, затим крзном постављено „ћурче“. На ногама су жене носиле чарапе и папуче разних боја, а уместо хаљине, облачиле су, уз бунду, либаде и ћурче, „димије“ или „шалваре“. Имућније Београђанке и варошанке у унутрашњости носиле су о свечаностима као накит уз тепелук и нанизе дуката још и прстење на рукама. Овако украшено и скупочено одело носила је и „женска чељад из породице кнеза Милоша.“ На улицама су Београђанке, као и остале варошанке у Србији за време турске владавине, криле лице „тулбентом“, а преко леђа поврх одела носиле су неку врсту „фереце“, која им је покривала одело, исто као и код Туркиња.

Варошко мушко и женско одело у Београду израђивале су занатлије, или су се поједини делови одела куповали у трговинама. Т. Р. Ђорђевић наводи да је кнез Милош имао у Београду „свога терзибашу“, који му је правио одела.

Како на основу литературе приказује Т. Р. Ђорђевић, допуњавајући своја запажања и архивским изворима, европско одело се готово и није никако носило у Београду у време кнеза Милоша. Први шнајдери у Београду и Србији били су набављени за шивење војничког одела.

Осим одела грађана Београда, Т. Р. Ђорђевић је приказао и одело свештеника, калуђера и војничку униформу из времена кнез Милошеве управе у Србији. Посебно се осврнуо на законске одредбе које су се односиле на варошко одело, и које су утицале на измене у начину одевања, пре свега београдских становника (нпр. наредбе о сечењу перчина, забрана ношења

браде несвештеним лицима, прописи о ношењу униформе и сл.). Он је такође обратио пажњу и на улогу одела у обичајима даривања на двору кнеза Милоша и код имућнијих београдских породица и у варошима у Србији, као израз захвалности, поштовања и милоште, и као један од начина успостављања политичких и друштвених контаката у вишим друштвеним слојевима тадашње Србије, посебно Београда.

После ослобођења, под кнезом Милошем наступиле су нагле промене и општи културни преображај Београда као главног града читаве Србије, о чему Т. Р. Ђорђевић износи низ чињеница и примера из литературе и архивске документације. Београд и вароши у Србији претрпеле су пре свега велики преображај у етничком и демографском погледу, а затим у социјално-економском и просветном животу. Тада је наступила најпре смена етничких слојева београдске популације: турско становништво се делом иселило ван Београда у неколико градова у Србији, а на његово место долази у Београд сељаштво из унутрашњости Србије и досељеници из српских крајева под турском управом, што је из основа изменило етничку и социјално-економску структуру старог Београда, претварајући га у средиште обновљене Србије, целокупног политичког, економског и културног живота ослобођеног српског становништва.³⁴

Према мишљењу Т. Р. Ђорђевића, због тога што је био турско средиште, и због његове величине, изглед Београда се спорије мењао, али је ипак главни град ослобођене Србије добио највише новог становништва, мењајући на тај начин етничку структуру. Упоредијући стање до 23. септембра 1813 када су Турци освојили град, и када је Хуршид паша посекао затечено српско становништво на обалама Саве и Дунава док је чекало да се превезе преко Саве и избегне,³⁵ са стањем из 1815. године, када је у њему било једва 60 хришћанских глава, и у каснијим годинама, Т. Р. Ђорђевић је пратио демографски развој Београда, запажајући велики напредак у том погледу. Док је депопулација варошког становништва, нарочито Београда била велика у периоду турске владавине, дотле се осећа сталан успон у овом погледу у годинама после другог устанка. Тако се у Београд нпр. до 1815. године вратио врло мали број избеглог српског становништва. Тек по ослобођењу под кнезом Милошем вратио се велики број у Београд српских избеглица. Користећи статистичке податке о Београду из тога времена, Т. Р. Ђорђевић је низом компарација и анализа рекон-

струисао демографску слику Београда после другог устанка. Полазећи од општих података о становништву Београда 1823. године, када је у њему било покупљено укупно 2536 харача, Т. Р. Ђорђевић континуирано прати демографски развој Београда у првој деценији после ослобођења, до 1834. године и наводи да је у њему већ 1827. године било скупљено 4276 харача, што значи да је тада толико имало хришћанских (мушких) лица од 7—80 година старости. Овај број је 1834. године нарастао на укупно 10.000 српских становника, док је укупно становништво Београда у тој години, заједно са Турцима и осталим иностранним становништвом, износио укупно 18.000.³⁶ Овакав значајан популациони и културни развој Т. Р. Ђорђевић је био повезао са улогом и значајем Србије у демографском и културном развоју Европе у првој половини 19. века. Овај напредак је опширно илустровао подацима из литературе и запажања странаца дипломата и путника, као и домаћих писаца. Сliku овог преображаја и полета Београда у обновљеној Србији Т. Р. Ђорђевић је дао у једном свом синтетичком закључку: „Са ослобођењем настао је у свим варошима напредак у свему, у неким прави полет. И ту Београд долази на прво место. Ослобођен, он је убрзо повратио што је дотле, превратима, било растурено. Стари трговци и занатлије, наследници и шефови старих трговачких и занатлијских кућа и традиција, који су били, или побегли у Аустрију, или се повукли у себе, сад се вратише, или поново јавише, да наставе прекинуте послове. На средини северног фронта Србије према Централној Европи, у директном додиру са Савом и Дунавом, два великим и пловним рекама, пресечен друмовима који воде из Беча за Цариград и Солун, и из Босне за источну Србију, Београд је ускоро, по ослобођењу, постао главно место целокупне превозне трговине из Централне Европе за исток и обратно, једна од најважнијих извозних тачака и центар свеколике трговине за целу Србију. Он је постао депозит за све потребе тадашње Србије. Све што је земљи требало, набављено је или преко њега, или из његових пуних магаза и дућана. Економска криза, нарочито јака после пада Србије 1813. године, брзо је попустила. Нови трговци и занатлије са разних страна, нарочито из Аустрије, почеше се у њему гомилати. С њима је долазило и друго становништво, и у Београду се осети велика живост и силан економски напредак. Ново време и ново становништво имали су другојачих потреба и навика од дотадањих старинских, при-

митивних и оријенталских. Потребе за боље и удобније станове и покућанство, за европско одело и обућу, за накит и храну, за читање и друге духовне навике довеле су нове, дотле непознате, занатлије и раднике: зидаре, златаре, шнајдере, шустере, пекаре, болтације, учитеље, лекаре, апотекаре, књижаре, књиговесце и тако даље. 1836. године било је у Београду 45 различитих заната са 864 занатлије. И док је Београд, „сваким даном опадао у рукама Турака, који су у њему остали“, дотле се „сваки дан подизала нова хришћанска варош, чистија и лепше сазидана, која потискује и сатире турску варош“, вели Боа ле Конт који је 1834. године био у Београду; Павле Стаматовић, који је исте године прелазио у Београд вели то исто само нешто опширније. Он је у турском делу вароши видео „велико число полу и сасвим срушених мошеја“, чесме без воде, нечистоћу и мале дрвене, збијене куће, а у српском: „многочислене продавнице да би по свој прилици троином пештанске продавнице на броју превасходити могле,“ красне каменом уметнички направљене улице, лепе, „на више места каменотесане куће“, од којих су многе биле двоспратне.“³⁷

Т. Р. Ђорђевић је Београд и живот његових становника у периоду после другог устанка проучавао компаративно са главнијим варошима у Србији тог времена, посебно са Крагујевцем, као првобитном престоницом и центром друштвеног и политичког живота у првој деценији развитка обновљене Србије. О томе он каже: „Иако Београд није био престоница, он је и даље, бар формално, остао средиште турске власти над Србијом. У њему је становао паша, глава читавог пашалука. Поред њега је било доста представника српске власти, које су биле или спона између паше и кнеза Милоша, или су биле независне од турске управе. Вароши у унутрашњости постају средишта српске управе... Од свију вароши у унутрашњости земље, ако не у величини, а оно у напретку, највише је био измакао Крагујевац. Пре ослобођења он је био сасвим обична турска варош, без икаквог особитог значаја сем локалног. Како није био на главном друму, он је далеко изостајао иза других вароши које су биле на бољим комуникацијама. 1818. године имао је 193 српске куће са 378 пореских глава. Турака је у њему било остало врло мало. После 1820. године у њему један једини турски дом, у коме станује муселим, једна „скоро сасвим порушена џамија“ без мунарета и једна турска кафана за путнике“. 1818. године Крагујевац је постао престоница Србије и од тада почиње од-

скапати његов значај. Колико је Крагујевац у почетку био значајан најбоље се види из тога што није био у стању да задовољи ни најобичније потребе скромне престонице једне примитивне земље. Кнез Милош се за дуго морао обраћати Београду и за домаће занатлије. Он из Београда набавља калдрмције, дунђере, налбанте, бербере и сараче, јер их у Крагујевцу или никако нема, или их нема добрих. И он и његови доглавници шију одело за себе и своје породице код београдских терзија. Тамо се шаљу и сатови да се поправе. Где-што се у Крагујевац позивају занатлије, или сами доносе израђевине, чак и из других вароши... Као престоница, Крагујевац је имао све више потреба. У њему су била највиша надлештва земље: административна, судска, војна, духовна. За њих су грађене зграде, почевши од Кнежевог двора (1824), па до државних радионица. За све то довођени су нови људи: чиновници, учитељи, мајстори, понајвише из Аустрије. Они су имали другојачих и виших потреба, но што их је могла дати једна мала и примитивна варош тадашње Србије. Због тога су грађене нове куће, доношени нови намештаји, зидани нови дућани са другојачом робом и механе са другојачим јелом и пићем. Из године у годину у Крагујевцу је бивало све више установа све више људи који су у њима радили. „... До краја владе кнеза Милоша Крагујевац је био депозит у који су били наслагани ... почеци готово свију културних новина, које ће се доцније у Београду развити до пуног значаја.“³⁸

На основу аутентичних архивских извора и података из литературе, Т. Р. Ђорђевић је пратио еволуцију старог турског Београда у периоду слободног развитка и његову трансформацију у политичко, економско, привредно и културно средиште ослобођене Србије, почев од фундаменталних промена у типу и положају Београда као градског насеља и престонице Србије после другог устанка. Он даје целовиту слику вароши Београда по одласку Турака посредством компилације расцепкане, парцијалне грађе у путописима, саопштењима и сачуваним старим рукописним изворима о првим деценијама слободног развитка Београда после Хатишерифа 1830. У овој анализи он је пошао од процеса преображаја насеља, комуникација, типова кућа, старих и нових архитектонских творевина. Констатовао је да су куће и улице у већем делу Београда још дуго времена после ослобођења, као и у другим варошима у Србији, остале онакве какве су затечене из турског времена. Осветљења по улицама изгледа да није било све до краја владе

кнеза Милоша, а ноћни пролазници су морали фењерима осветљавати себи пут, док су на црквама, због забране турских власти, уместо звона у почетку била клепала; одмах по објави хатишерифа 1830. године, на Беле покладе (16. фебруара) први пут су зазвонила звона на црквама у Београду.³⁹ Али, поред ових трагова заосталости, Т. Р. Ђорђевић је истакао бројне крупне промене у развоју Београда као централног и највећег градског насеља обновљене Србије у току треће, па до краја четврте деценије 19. века. Посебно је значајно то што је Т. Р. Ђорђевић у литературу о културним приликама у Србији у првој половини 19. века унео дотле непозната и некоришћена дела (рукописна и публикована), из енглеске и немачке историографије, у којима се налази богата грађа о културној историји Београда.⁴⁰ У свом избору овакве врсте стране литературе Т. Р. Ђорђевић је приказао књигу Виљема Рихтера, под насловом: „Прилике у Србији под кнезом Милошем до његовог одступања 1839.“, објављене у Лајпцигу 1840. године, као приказ првобитног стања у Србији и Београду непосредно после другог устанка, и књигу А. Арчибалда Петона, „Србија, најмлађи члан европске фамилије“, објављене у Лондону 1845. године као документацију о коренитом и наглом културном преображају Србије и њене престонице Београда после 1830. године.

У првој деценији живота Србије и Београда после другог устанка, према приказаном садржају Рихтерове књиге, све до преношења престонице из Крагујевца у Београд, културне прилике и начин живота кнеза и представника српске државне власти, као и осталих грађана, носили су обележје традиционалних навика и турског, оријенталног амбијента: како су изгледали Београд и Србија у процесу наглог преображаја целокупног друштвено-политичког, социјално-економског и културног живота после ослобођења од Турака, Т. Р. Ђорђевић је посебно приказао у тумачењу значаја грађе коју пружа књига енглеског писца Петона. Живописну, узаврелу и врло динамичну атмосферу која је владала у Београду у четвртој деценији прошлог века А. А. Петон је приказао на специфичан начин, који је у сажетом изводу Т. Р. Ђорђевић навео у једном свом краћем чланку, где између осталог наводи следеће:

„Петон се враћао са истока... Преко Родоса, Смирне, Цариграда, Варне, Рушчука, Видина и Земуна дошао је у Београд. Превоз из Земуна трајао је пола сата и коштао пет цванцика или три и по шилинга. Благодарети енглеском конзулу

у Београду и многобројним пријатељима Аврама Петронијевића, кога је упознао у Видину, он је за неколико дана упознао Београд, његове прилике и главне личности тако добро, као да је већ месецима био ту. У својој књизи он је о томе оставио пуно интересантних детаља.

У београдском граду још је становао паша, гувернер београдског пашалука, који је тада чинио још од Турака зависну Кнежевину Србију. У Београду је још било Турака са турбанима на глави, осиромашених и пропалих, носача на кеју, бербера и кафеџија. Живели су одвојено од Срба у ономе делу вароши који се спушта ка Дунаву. Срби су становали према Сави. Они су истина још сви носили фесове на глави, али су били већ измакли у имућству, трговци, занатлије и чиновници. Са лађе се прелазило поред једне велике грађевине са аркадама чији је један део служио као ђумрук (custom house), а у другом је био аустријски конзулат. То је она иста грађевина на Сави у којој је данашњи ђумрук. Изнад ње су били редови дућана које су понајвише држали Цинцари. Ту је и данашња саборна црква, „нова и пространа, али безукусна грађевина“, како вели Петон. Да не улазимо у детаље, Београд са својих 35.000 становника давао је изглед праве „источњачке вароши“, која се почела опорављати, у којој је оријентално одело већ било почело да се проређује и у којој су почеле да се дижу многе нове куће по немачком обрасцу, али која је у двама стварима остала исто онако источњачка као да је негде на Тигру, а то су осветљење и калдрма. Блата је било до колена, а ноћу се без фењера није могло ићи. У Београду је Петон упознао многе личности. На првом месту посетио је Хафиз пашу у Београду. На уласку у град још су стајали гвоздени шиљци на којима су за време српског устанка натицане српске главе. Град је био страшно опао. На средини му је био један простран сквер, испуњен руинисаним зградама. Простране бараке биле су без прозора и празне. Само су џамија и пашин конак били у реду. У пространој сали са таваном са пуно резбарије и са нешто старинског намештаја седео је Хафиз паша, родом Черкез. Имао је око 55 година, џентлмен по изгледу и по опхођењу. Послужење кавом и чибуком, нешто безначајног разговора, и посета је била готова...“

Посебно су значајна Петонова запажања о еманципацији вишег друштвеног слоја београдског становништва, о чему је Т. Р. Ђорђевић навео низ живописних и објективних Петонових казивања, која насупрот

казивањима и описима о заосталости и примитивности кнежевог двора у Крагујевцу и Београду потпуно одудара по европеизацији начина живота и дворског церемонијала за време кнеза Александра. Између осталог Т. Р. Ђорђевић је навео и следећи опис Петона:

„... У време мог бављења у Београду Кнез је давао ручак, на који сам био и ја позват. Одређеног дана ја се упутих двору... Салон је био исто онакав какви су салони угарских племића. Паркет је био шарен и гладак, фотеле и собе беху превучене црвеним и белим сатинираним дамском, што је необичан луксуз у овим крајевима; зидови су били измалани претежно бојама у најлепшем бечком стилу. Високе, беле, порцеланске пећи грејале су низ соба.

Друштво је имало ону живописну разноликост карактера и одела у којима сваки путник налази уживање... Кнез... носио је лепу плаву војничку униформу. Кнегиња и њена дворска дама биле су у грациозним српским народним костимима. Паша је имао низамско одело и нишан ифтихар; барон Ливен, руски комесар, био је у униформи генерала... пуковник Филиповић... представљао је Аустрију... Архиепископ (Петар) у својој сомотској капи, са широким емаљираним крстом који је висио о масивном златном ланцу на његовом врату... Гарашанин, министар унутрашњих дела... Каква ти пак мешавина од језика не беше ту: српски, немачки, руски, турски, француски... Јели смо јела која беху у сваком погледу зготовљена по немачком начину.“

Осим описа и запажања о животу двора и виших друштвених слојева, Петон је запазио и неке појаве прожимања традиционалних обичајних форми београдског становништва са новим начином друштвеног и политичког живота. О томе Т. Р. Ђорђевић, у кратком приказу наводи и овај догађај, који је на Петона оставио посебан утисак за време његовог бављења у Београду:

„Петон нам је у својој књизи сачувао и понеки догађај из Београда. Један морамо поменути. То је дочек Томе Вучића и Аврама Петронијевића... главних радника за долазак на престо кнеза Александра Карађорђевића, који су се тада вратили из изгнанства (1844). Опис тога дочека врло је интересантан и... врло необичан.

Једног јутра пришивши прозору спази Петон огромно стадо оваца чије главе беху окићене пантљикама и које се лагано креташе. За њим су ишли волови са крупним лимуновима на роговима. Један продавац

шалова и ћилимова беше покрио цео фронт свога дућана сјајном својом робом... Звона са саборне цркве објавише да се приближује процесија. Испред ње јакхала је народна коњица, састављена од људи отмена и крепка изгледа. Стојећи на балкону Петон није могао видети слављенике који одоше другом улицом, због тога пожури у цркву, где се већ беху скупиле све главне личности Србије...“

Осим описа ове народне манифестације, Петон је посебно описао „српски бал са свечаним тоалетама“, посебно женско варошко одело као и српско коло, уз европске модерне игре.

Оваква слика Београда и живота његових становника, коју је видео и описао делимично енглески писац и дипломата А. А. Петон, била је одраз и одјек наглих промена које су наступиле у животу престонице тадашње кнежевине Србије (од 1830—1844). У том раздобљу, како је Т. Р. Ђорђевић закључио на основу архивских података и записа савременика, Београд се почео нагло изграђивати и све брже мењати изглед заостале оријенталне вароши.

Крајем треће деценије 19. века у Београду је већ постојао „један простор на југозападном крају главне улице у горњој вароши,“ који је, према речима Т. Р. Ђорђевића, одскакао својим зградама од осталих делова вароши: ту је био кнежев двор и здање кнежеве канцеларије; затим, сграђени су Нови Кнежев двор, „доскорашњи касациони суд“ (1831), Велика Касарна (1834), Ђумрук на Сави (1835), Двор Београдског народног Суда у Сава Мали (1834), и Палилулска Касарна (1837).⁴¹ Поред ових државних, ницале су лагано и приватне зграде, за које Т. Р. Ђорђевић каже да су највише заслужни досељеници из Аустрије, који су преносили нов стил и облике кућа из српских крајева под Аустријом, а посебно српски трговци, који су ради својих послова путовали по европским варошима, доносећи собом у домовину и многе новине у погледу зидања кућа и домаћег живота.

Али, и поред почетака модернизације и урбанизације старог Београда, Т. Р. Ђорђевић закључује да није много било тада учињено на подизању кућа и нових зграда за владе кнеза Милоша, већ у каснијим деценијама. О томе он изричито каже да и уколико је било у доба кнеза Милоша нових зграда у Београду, то су их махом појединци градили за своје потребе, а „за издавање их није било готово никако.“ За то као доказ наводи следеће саопштење савременика: када је с пролећа 1836. за аустријског конзула у Београду био по-

стављен Антун Михановић, кнез Милош је морао за његове потребе купити једну новозидану кућу у Сава Мали, да би га у њој сместио; енглеског конзула Хоџеса кнез Милош је сместио у једно одељење београдске царинарнице, која је била кнежево власништво и важила као једна од најбољих кућа у Београду, али је ипак била проста, сазидана од слабог материјала; слично је било и са смештајем руског конзула Вашченка у једној од кнежевих кућа близу двора.⁴²

Користећи податке из тадашње српске штампе и из Вукове преписке, Т. Р. Ђорђевић наводи такође као доказ о спорој и недовољној изградњи Београда у доба кнеза Милоша још и саопштење о томе да су, због оскудице у стамбеним зградама у Београду у то време били најскупљи „квартир и слуге“, и европске занатске услуге, чије су цене углавном тада одговарале пештанским. Знатније промене, међутим, како закључује Т. Р. Ђорђевић, наступиле су у унутрашњости и уређењу куће, домаћем животу, а посебно у исхрани становника Београда у првим деценијама по ослобођењу од Турака. Пратећи детаљно описе савременика, Т. Р. Ђорђевић је реконструисао почетне фазе процеса европеизације Београда и начина живота његових становника у време кнеза Милоша. Овај процес он анализира од развојних фаза београдске куће, до друштвеног живота Београђана и културно-просветних прилика.

У погледу развоја београдске куће, Т. Р. Ђорђевић уочава моменте и узроке у којима она добија нов изглед, када се поред традиционалног, оријенталног покућанства и начина живота у кући, почињу да јављају и европски елементи, које су нарочито брзо усвајали Београђани, становници града који је на Балкану био „први на ударцу Европе.“ На основу путописа и архивске грађе, Т. Р. Ђорђевић закључује да се у 1829. години у београдским кућама већ напуштао постепено оријентални начин живота, али се још увек није у свему прихватио нов, европски утицај, него се најлазило углавном на мешавину заосталих оријенталних форми и модерног европског утицаја у начину домаћег живота и унутрашњем уређењу куће. У то прелазно време, како он наглашава, новине у овом погледу уносили су у београдске домове углавном досељеници из Аустрије и Мађарске — чиновници, трговци, занатлије и политички емигранти, највише из Пеште, Ђура, Шопроња и других места, „као прва интелигенција“ ослобођене Србије, која је у Београду и унутрашњости „развила леп-

ши укус у свему: у оделу, јелу, пићу и уљудној постели“, а Београд у то време постаје помодни и културни центар који је утицао и на промене у варошком животу у Србији уопште.“⁴²

Т. Р. Ђорђевић саопштава архивске изворе који потврђују да је у примању новина кнез Милош био конзервативнији од многих виђенијих Београђана свога доба: један докуменат из 1834. даје обавештење о томе да кнез Милош тада није имао у свом двору чак ни кревет, него је спавао на патосу, „као и сви други тадашњи србијански варошани; други докуменат је интересантан по томе што посебно истиче конзервативност кнеза Милоша у примању новина у унутрашњем уређењу куће, и односи се управо на писмо које је кнезу у Крагујевац упутио 20. септембра 1830. године из Београда Панта Хаџи Стојилов, следеће садржине: он предлаже да због доласка различитих гостију, „као прије што су били сардински и шведски елчија и сад ови росијски комесари, било би пристојно у овдашњем књажеском дому... да им се приуготови једна одаја, која ће бити украшена по европејском начину, то јест једно канабе, шест столица, астал за писање и прочитаја, која принадлеже једному Vizit-Zimmer-у, или одаји посешченија, а за спавање могу служити и оне одаје са простиркама. Истина, још би пристојније било кад би им се и једна соба за спавање, по начину европејском уредила, то јест с два кревета и са к тому принадлежашчим... Обаче ова поменута господа будући су научени по обичају европејском живити и владати се, кад уђу у одајама поменутог дома чисто се устручавају и не види им се пристојно и обично да по чистим и најбољим простиркама с њиховим бластним чизмама газити и мрљати морају.“⁴³

Кнежев одговор Хаџи Стојилову који наводи Т. Р. Ђорђевић по аутентичном документу, најбоље говори о преломним тренуцима у процесу еманципације београдског грађанског друштва и о конзервативности горњег, владајућег слоја: наиме, кнез је одговорио Хаџи Стојилову да „ако он има вољу правити театар, а он да може у његовој соби наместити по европејски, а Господар, који хоће да дочека у својој кући, он ће овако, а он нек тражи боље.“ Кнегиња Љубица је у овом погледу била још конзервативнија од кнеза, па је и после одласка кнеза Милоша из Србије задржала старински, оријентални стил унутрашњег уређаја куће у своме конаку у Београду, а под њеним утицајем то су прихватиле и многе угледне београдске породице.

Осим демографских и социјално-економских промена, а са њима у вези и преображаја материјалне културе становника Београда после другог устанка, Т. Р. Ђорђевић је посебну пажњу посветио анализи друштвене обичајне традиције београдског становништва, коју је затекла српска управа под кнезом Милошем. Посебно је уочио појаву и стварање нових друштвених обичајних форми у новим друштвено-економским условима живота Србије после 1830. године, до краја прве половине 19. века. У овоме погледу он је дао пресек друштвеног живота у Београду после ослобођења од Турака према друштвеним слојевима и етничкој структури београдске популације. Приказао је друштвени обичајни живот виших друштвених кругова и двора; живот кнеза у кругу породице; личности из владајућих кругова — турских и српских (као: београдског паше, српског митрополита, министара, књижевника и политичара), приказујући главне моменте друштвеног преображаја београдске вароши. Сва своја запажања и закључке у овој области осветљавања живота старог Београда, Т. Р. Ђорђевић је дао на основу аутентичних архивских извора, података из латературе и штампе, како домаће, тако и стране. Посебно је анализирао нове друштвене обичаје, које су по варошима, а пре свега у Београд, пренели Срби из Аустрије, а у којима су се мешали традиционални друштвени обичаји са новим, европским утицајима, као нпр.: прављење балова, приређивање илуминација, ношење бакљада, грађење тзв. „почестних врата“ (триумфалних капија), позоришне представе, стварање певачких друштава, писање плаката и „пашквила“, објаве и обавештења ширег круга грађана путем штампе уместо добоша — све су то биле ствари за које Т. Р. Ђорђевић констатује да „примитивни србијански варошани дотле нису знали“, а који су унели у традиционални србијански варошки живот и многе друге, дотле неуобичајене навике, као што су нпр. били: седење у кафанама, чашћавање и лумповање. Укратко, по њему су то све били почеци развијања једног живота сасвим другачијег у Београду и Србији од онога који је дотле био познат.“⁴⁴

Придолазак сељака у градове Србије, а посебно у Београд, како је то запазио Т. Р. Ђорђевић, учинио је процес културног преображаја главног града ослобођене Србије још сложенијим; у Београду и варошима у унутрашњости укрестили су се утицаји оријенталне и српске патријархалне културе, са европским утицајима. О томе Т. Р. Ђорђевић даје синтетички

закључак: „Ту, у варошима су се срели опанак и ципела, гуњ и капут, фес и шешир, бистри дух и школа, гусле и клавира, народна песма и писана историја, геџа и ћифта, наш земаљски производ и европски трговац, Србија и Европа.... Овај сусрет наших поварошених сељака са вишом културом, њезино србизирање и њезина даља улога један је велики догађај и интересантан проблем наше новије историје.“ Овај, како он назива, значајан догађај наше културне историје, нарочито се одразио у току и динамици културних преображаја Београда после одласка Турака.

Тако се једино може објаснити постојање у Београду, још дуго времена после ослобођења, неких друштвених обичаја и навика, које је Т. Р. Ђорђевић окарактерисао као живот старог у новом, као сусрет старог и новог у културном развоју Београда.

Као карактеристичне и занимљиве обичаје ове врсте он је истакао традиционалне форме породичног живота, како код српског, тако и код турског, а делом и код другог становништва, особито код странаца и дошљака у Београду. Такви су нпр. породична задруга, сроднички односи, који се манифестују у свим врстама активности београдских становника, од пољопривредника, па до трговаца и занатлија, до чиновника (нпр. задружна имања, трговачке радње чији су носиоци очеви са синовима, задружне занатлијске радње, и сл.). У низу примера о применама законских одредаба из времена кнеза Милоша о удаји и женидби, забранама сродничких бракова, деобама задруга, и сл. Т. Р. Ђорђевић је увек издвајао и значајније примере из друштвеног обичајног живота Београђана. Између осталог запазио је као врло карактеристичну појаву, обичај полигамије и ванбрачних односа код виших друштвених слојева у Београду и варошима у Србији. Он између осталог наводи и овај пример: „Кнез Милош је поред законите жене имао читаву серију наложница, које су понекад живеле у истој кући са његовом женом... Када су Срби 1806. године освојили Београд од Турака, затекли су у њему многе турске удовице и сирочад“, од којих су неки виђенији створили себи читаве хареме, а за кнеза Милоша каже још и то да је, када је био у Цариграду 1835. године, „поред службених послова које је тамо посвршавао купио је и две Черкескиње за себе, довео их у Србију, покрстио их и дао им имена — једној Аница, другој Даница. Ова куповина довела га је до сукоба

с једне стране са кнегињом Љубицом, а с друге стране с Турцима.⁴⁵

Т. Р. Ђорђевић је такође запазио, према описима путописаца и другим изворима, низ традиционалних обичаја који су се и после уношења многих новина у друштвени живот Београђана после ослобођења још дуго задржали као форме друштвене етикеције, норми и начина живота варошана. Тако је он констатовао нпр. да су се у свадбеном церемонијалу Београђана из прве половине 19. века и у каснијим годинама, одржали неки од старих обичаја, као што је ношење „дувака“, невестинске беле свилене мараме, којом је невеста прекривала лице све негде до педесетих година прошлог века; затим, обичај да свештеник младенцима везује руке пешкиром за време венчања, или обичај показивања „младине кошуље“, као доказ девојачке невиности у свадбеном обреду, као и објављивање, потврђивање или исмејавање „младиног поштења“ после прве брачне ноћи у низу обичаја; такође и обичај отмице девојака у београдској околини, сватовска гробља на домаку Београда, кажњавање „жениног неверства и непоштења“ у примеру из времена првог устанка, међу Карађорђевим устаницима у Београду, и низ других обичаја.⁴⁶

IV

У својим краћим студијама и освртима о културним тековинама ослобођене Србије за време прве владе кнеза Милоша, Т. Р. Ђорђевић је Београд приказао као центар, како просветног, тако и уметничког живота ослобођене Србије. Говорећи о просветним приликама у ослобођеној Србији, Т. Р. Ђорђевић се, поред истицања улоге и значаја Велике Школе, основане 1833. и гимназије у Београду као расадника културе ослобођене Србије и њене престонице, посебно осврнуо на прве штампане књиге и прве књижаре у Београду. Говорећи о томе он каже да су књиге биле реткост у то време чак и у Београду, мада их је „писмени свет био врло жељан.“ Најближа књижара за Београд у то време била је у Земуну. Т. Р. Ђорђевић такође говори и о зачецима књижарства и библиотекарства у Београду, пружајући податке о првим штампаним књигама и њиховом правопису, а долазак прве штампарије у Београд, око чега се још за време првог устанка нарочито залагао Доситеј Обрадовић, обележио је као значајан датум у културној историји Београда и Србије после другог устанка.

Као просветна жаришта ослобођене Србије и Београда, Т. Р. Ђорђевић је прика-

зао Доситејеву библиотеку, коју је он наменио да буде „београдскога народнога училишта књигохранилиште“, затим и прву јавну библиотеку Србије, основану у Београду тек 1832, а названу „Библиотека вароши београдске“ или „Народна библиотека“. О овој првој београдској библиотеци Т. Р. Ђорђевић је дао и приказ њеног отварања „у дому Глигорија Возаревића, књиговесца и књигопродавца, у присуству београдских великодостојника.“ Први библиотекар ове библиотеке, према наводима Т. Р. Ђорђевића, био је Димитрије Исајловић. Ова библиотека постала је образац за све друге библиотеке и читаонице у Београду и Србији, и послужила је као нуклеус у стварању данашње, како Т. Р. Ђорђевић каже, „многозаслужне Народне библиотеке у Београду.“⁴⁷

Између осталог, Т. Р. Ђорђевић је истакао водећу улогу и значај Београда у стварању српске књижевности у периоду после ослобођења од Турака, почев од појаве и књижевне активности Доситеја и Вука у Београду, па до стварања плејаде првих књижевника и публициста Београђана, који су покренули низ значајних научних и књижевних часописа и листова у Београду, као: „Забавник“, први књижевни часопис у Београду (1833), Д. Давидовића „Београдска лира“ (1833), Глигорија Возаревића, „Уранија“ (1837) Д. Тирола; и „Голубица“ Гл. Возаревића (1839), поред других, а који су излазили само по неколико година; од новина наводи „Новине Србске“ (1834).

Као прво научно друштво у Београду и ослобођеној Србији Т. Р. Ђорђевић је приказао стварање „Друштва србске словесности“, од првих предлога из 1833, првог нацрта друштва из 1835., па до коначног стварања друштва 1841. заједно са активним улогама његових стваралаца, Д. Тирола и његових сарадника.⁴⁸

Осим домаћих листова и часописа, Т. Р. Ђорђевић је приказао и оне који су у Београд стизали са стране, свакодневно, међу којима су углавном „најбољи европски листови“.

Као прве активне књижевнике и публицисте у Београду и Србији после првог и другог устанка Т. Р. Ђорђевић је истакао групу окупљену око Доситеја и Вићентија Ракића, коју су чинили углавном први професори београдске гимназије и Велике школе, затим око Вука Караџића и његовог противника Јоакима Вујића, као и низ других, за књижевност и просвету, заслужних београдских грађана из виших друштвених кругова (пре свега активност Ане Обреновић, кћи Јефрема Обреновића, која

је из Шапца прешла у Београд, као и горе наведених уредника првих листова и часописа).⁴⁹

Оцену ових првих напора београдских грађана, просветних радника и књижевника у Србији тога доба, Т. Р. Ђорђевић је дао у једном свом закључку, у коме каже да све то „није било много, али за примитивну и још слабо писмену, а још мање књижевну масу народну, у тешким првим данима њене слободе кад је све требало васкрсавати и изнова стварати, више је него дозвољно. Кад се узме на ум да је из тога, за кратко време, у Србији настало књижевно вођство читаве наше књижевности, онда је чак и превише.“⁵⁰

Овакав успех и релативно брз развој просвете и књижевности у Београду и ослобођеној Србији Т. Р. Ђорђевић је посебно упоређивао са првим почецима писмености у Србији непосредно после првог и другог устанка, када у народној маси, чак и у самом Београду, није било других књига осим ретких часловаца и псалтира. Нарочито је сликовит његов приказ пламених одушевљења Београђана за прве, са стране донете штампане књиге: „Када би ко од Срба пречана донео у Београд по какву књигу“, наводи он на једном месту, описујући то време, „обично Доситејеве Басне, Касију Царицу, Геновеву, Љубомира у Елисиуму, или Вукове песме, оне би ишле из руке у руку. Често би се виђало како у дућанима, или пред дућанима, понеки чита какву књигу, а маса га света окружила и слуша. Куповање књига било је немогуће, јер се о њиховом излажењу није ни знало . . . Особитих заслуга за ширење књига у Београду имао је, иначе заслужни Ђура Милутиновић Црногорац, „познати родољубац и ревић српског књижества“, како га називају у списковима „пренумераната“, који је, иако слеп, ревносно скупљао претплату на књиге, ишао по чаршији од дућана до дућана те продавао књиге и био „грубијан“ према ономе ко му се не би одазвао. Он је, како наводи Т. Р. Ђорђевић, „први књигопродавац“ у ослобођеној Србији и Београду. За Београдом ишла је у овом погледу полако и унутрашњост.“⁵¹

Т. Р. Ђорђевић је такође посматрао Београд и као центар развоја српске народне уметности, пре свега варошке занатске уметности, у којој су се укрштали оријентални и западноевропски утицаји, а чији су носиоци били занатлије, а делом и домаћа радиност, која је била развијена и у Београду, као традиционална привредна грана.

Осим књижевних и просветних прилика, Т. Р. Ђорђевић је обратио посебну пажњу и на историју здравствене културе Бео-

града и Србије после другог устанка. Он је у посебној студији обрадио на основу архивских извора проблеме развоја здравствене културе у Србији за време владе кнеза Милоша. Дао је низ драгоцених оцена и приказа хигијенских и здравствених прилика у тек ослобођеном Београду и Србији, пратећи их даље у току прве половине 19. века, до краја владавине кнеза Милоша. У анализама ових проблема пошао је од приказивања београдских бербера као лекара, београдских видарица (Ђира Мане и њеног сина Еђим Томе), па све до лекара самоука Грка, Срба, Турака, међу којима су у тадашњем Београду били најчувенији Јеврејка Давичовица, Антоније Делини, Сава Дреновац Робаков и други. Посебно је истакао улогу првих београдских лекара странаца, као Линденмајера, Вито Романа, Куниберта и других. Уз своје анализе и закључке о медицинским приликама у Београду у време кнеза Милоша, Т. Р. Ђорђевић је дао драгоцену грађу о веровањима и обичајима тадашњих београдских становника. Такође је приказао веома живо и занимљиво оснивање првих београдских медицинских и здравствених центара, као што су били акушерски центри, који су се развили из народне традиционалне бабичке праксе, а у којима је у почетку њиховог оснивања била примењивана примитивна акушерска техника. Такође је дао и низ значајних докумената о првим београдским апотекама и болницама, које су се дотле налазиле углавном по манастирима у унутрашњости Србије, као традиционалне и примитивне народне здравствене установе. Епидемије, као и њихов утицај на демографски развој Београда и Србије после другог устанка, такође представљају једно од главних поглавља у наведеној студији Т. Р. Ђорђевића, у коме је он указао на последице епидемије куге, колере и тифуса у Београду после другог устанка, до краја прве половине 19. века, као и на начин њиховог сузбијања и локализовања. Обрадио је такође и пажњу на стање неких ендемичних обољења у Београду и Србији, и на њихово сузбијање и лечење за време владе кнеза Милоша.

V

У свом обимном научном опусу Т. Р. Ђорђевић је дао драгоцене прилоге на пољу проучавања културне прошлости Београда као главног града ослобођене Србије после

другог устанка. Велика заслуга Т. Р. Ђорђевића је управо у томе што је он на основу компилације података из литературе, користећи уз то и аутентичну архивску документацију, коју је он по први пут презентирао нашој науци, обухватио и приказао културне прилике у Србији на тај начин, што је Београд увек издвајао као жижу свих културних догађаја и преображаја, као културни центар Србије у границама београдског пашалука.

Мада у његовим студијама има местично понављања познатих чињеница из старије путописне литературе о Србији, ипак је Т. Р. Ђорђевић дао много нових погледа и перспектива у сагледавању проблема културне прошлости Београда и Србије после ослобођења од Турака. Пре свега, он се није задовољио искључиво систематским повезивањем познатих података о Београду и Србији у прошлости, већ је раније стечена знања о томе допуњавао, проверавао, развијао и освежавао новим, пре њега иначе непознатим и некоришћеним аутентичним изворима и делима дотле непознате иностране путописне и научне литературе. Тиме је он допринео расветљавању многих, пре њега мутних и нејасних схватања о многим појавама из живота становника Београда и Србије у време културног преображаја обновљене српске државе.

Несумњиво је да су прилози које је нашој науци дао Т. Р. Ђорђевић на пољу проучавања наше културне прошлости врло драгоцени и значајни. У свом научном стваралаштву он је, може се слободно рећи, доживљавао Београд као читаву Србију одражену у једном одређеном друштвеном амбијенту и на једном ограниченом простору, посебно као одраз не само тежњи, него и остварења слободе и културних достигнућа целог српског народа. Отуда се увек у његовим студијама одражава онај дух нераздвојног јединства Београда са читавом земљом и народом. У овоме је значај и величина научног дела Т. Р. Ђорђевића на пољу проучавања културне прошлости главног града обновљене Србије у 19. веку.

НАПОМЕНЕ

- ¹ Т. Р. Ђорђевић: *Из Србије кнеза Милоша*, I Културне прилике од 1815—1839. године, Београд, 1922, 1—236; II Становништво — насеља, Београд, 1924, 1—314.
- ² Т. Р. Ђорђевић: *Србија пре сто година*. Београд, 1946, изд. „Просвета“.
- ³ Т. Р. Ђорђевић: *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша* (1815—1839). Српски етнографски зборник. Насеља и порекло становништва, књ. 22, Београд, 1926.
- ⁴ Т. Р. Ђорђевић: *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од другог устанка до еснафске уредбе 1847*. Српски етнографски зборник. Живот и обичаји народни, књ. 15.
- ⁵ Т. Р. Ђорђевић: *Медицинске прилике у Србији за време прве владе кнеза Милоша*. Београд, Прво изд. 1921, Друго изд. 1938. (Српски Архив за целокупно лекарство. Мај-јуни, 1908.).
- ⁶ Чланци и студије у серији „*Наш народни живот*“ књ. 5—9, Београд, 1932—1934.
- ⁷ Т. Р. Ђорђевић: *Записи старог Београђанина*. Српски књижевни гласник, 1 април 1925; 16. новембар 1923.
- ⁸ Т. Р. Ђорђевић: *Београд пре сто година* (од М. С. Петровића). Српски књижевни гласник, 16 јун, 1930.
- ⁹ Т. Р. Ђорђевић: *Како је постао Београд* (М. С. Петровића). Српски књ. гласник, 1 јануар 1932.
- ¹⁰ Т. Р. Ђорђевић: *Јерменска колонија у Београду*, Прилози VII, 1929. (Од М. Премра).
- ¹¹ Т. Р. Ђорђевић: *Београд пре двеста година* (Д. Ј. Поповића). Прилози за књижевност I, 1936.
- ¹² „*Политика*“, 27. јануар 1929, 13. јануар 1929.
- ¹³ „*Политика*“, 28. 8. 1921.
- ¹⁴ „*Политика*“, 10. март 1929.
- ¹⁵ Т. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша II*, Насеља и становништво, 277—278.
- ¹⁶ Ibid. 277.
- ¹⁷ Ibid. 304—305, 311—313.
- ¹⁸ Т. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша I*, Културне прилике, 25—27.
- ¹⁹ Ibid. 17—22.
- ²⁰ Т. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији*, XXVI.
- ²¹ Ibid. XXVIII.
- ²² Т. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, II, Насеља и становништво, 278—283.
- ²³ Ibid. 283.
- ²⁴ Ibid. 282.
- ²⁵ Т. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, I, Културне прилике, 15.
- ²⁶ Т. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, II, Насеља и становништво, 283.
- ²⁷ Ibid. 284.
- ²⁸ Ibid. 285.
- ²⁹ Ibid. 285.
- ³⁰ Ibid. 285.
- ³¹ Т. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, I, Културне прилике, 47—52.
- ³² Т. Р. Ђорђевић, *Наш народни живот*, књ. 8, 155—160.
- ³³ Т. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, I, Културне прилике, 53—73.
- ³⁴ Т. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, II, Насеља и становништво, 286—289.
- ³⁵ Ibid. 286—289; Исти: *Становништво Србије после Велике сеобе 1690 године*, Годишњица Николе Чупића књ. 36, Београд, 1927.
- ³⁶ Т. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, II, Насеља и становништво, 277—278.
- ³⁷ Ibid. 287—289.
- ³⁸ Ibid. 290—292.
- ³⁹ Ibid. 293.
- ⁴⁰ Т. Р. Ђорђевић, *Наш народни живот*, књ. 8, 154—160; књ. 9, 116—135.
- ⁴¹ Т. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, II, Насеља и становништво, 295, 297.
- ⁴² Ibid. 296—297.
- ⁴³ Ibid. 297—298.
- ⁴⁴ Ibid. 300.
- ⁴⁵ Т. Р. Ђорђевић, *Наш нар. живот*, књ. 8, 88; књ. 2, 141; Исти: *Бигамија и полигамија код Срба*, Срп. књ. гл. 1 новембар 1907.
- ⁴⁶ Т. Р. Ђорђевић, *Наш нар. живот*, књ. 2, 101; књ. 3, 7, 8, 41.
- ⁴⁷ Ibid. књ. 8, 119—151; *Из Србије кнеза Милоша*, I, Културне прилике, 75—145.
- ⁴⁸ Т. Р. Ђорђевић, *Наш народни живот*, књ. 8, 119—151.
- ⁴⁹ Ibid. 125—126.
- ⁵⁰ Ibid. 119—131.
- ⁵¹ Т. Р. Ђорђевић, *Медицинске прилике у Србији за време прве владе кнеза Милоша*, Београд, 1931; Исти: *Кнез Милош и куга*. „*Политика*“ 17. и 18. март 1921.

BELGRADE DANS LES OEUVRES DE TIHOMIR R. DJORDJEVIĆ

Dr. Vidosava Nikolić—Stojančević

L'Auteur a consacré cet ouvrage au centenaire de la naissance de notre savant renommé, l'éthnologue et historien culturel T. R. Djordjević.

L'introduction de l'exposé souligne le volume et la complexité des études de T. R. Djordjević sur l'histoire culturelle de la Serbie au XIXe siècle, où Belgrade et sa population occupent une place de choix.

Dans des parties séparées l'auteur donne un panorama systématique du matériel et des problèmes des domaines de la culture matérielle, sociale et spirituelle de la population de Belgrade au XIXe siècle selon les oeuvres de T. R. Djordjević.

Dans la première partie l'auteur présente Belgrade comme une agglomération urbaine et ses caractéristiques démographiques à l'époque de la première et de la deuxième insurrections et immédiatement après elle, que T. R. Djordjević a analysé dans ses oeuvres. La seconde partie concerne tous les problèmes posés et

résolus par cet éminent savant dans ses oeuvres et concernant la structure socio-économique de Belgrade durant la première moitié du XIXe siècle (économie, communications, artisanat). La troisième partie comprend la contribution scientifique de T. R. Djordjević à l'étude de la structure ethnique et des caractéristiques anthropogéographiques de Belgrade turc et de la capitale serbe après la seconde insurrection (structure ethnique et processus de migration, Belgrade en tant qu'agglomération), ainsi que celles des caractéristiques de la culture matérielle, sociale et usuelle de la population belgradoise à l'époque. Dans la dernière partie l'auteur a présenté l'intérêt de T. R. Djordjević pour les problèmes culturels, d'enseignement et de santé du développement de Belgrade dans l'Etat serbe renoué après la seconde insurrection et durant le règne du prince Miloš Obrenović.

Finalement, l'auteur souligne dans une brève conclusion l'importance et la valeur de l'oeuvre de T. R. Djordjević dans le domaine de l'étude du passé culturel de Belgrade.

